

Darko TOMAŠEVIĆ

FARIZEJI

Problem podrijetla i imena*

Sažetak

Oslanjajući se na treći svezak djela američkog bibličara Johna P. Meiera o povijesnom Isusu iz god. 2001., u kojem su obradeni Dvanaestorica kao Isusovi uži sljedbenici te farizeji i saduceji kao Isusovi teološki protivnici, kao i na druge novije studije bibličara i judaista o farizejima, autor dovodi u pitanje tradicionalno shvaćanje o nastanku farizeja u vrijeme hasmonejske dinastije te uobičajeno tumačenje njihova imena kao "izvojeni, odijeljeni".

Prikazavši škrte podatke o farizejima u Novom Zavjetu, kod Josipa Flavija te u židovskim izvanbiblijskim izvorima, iznosi osam teorija današnjih znanstvenika o vremenu nastanka farizejskog pokreta te četiri teorije o značenju njihova imena. Zaključuje da nemamo sigurnih podataka o nastanku njihova pokreta niti o značenju njihova imena te da nije znanstveno sigurno vrijeme njihova nastanka izvoditi iz nesigurne etimologije njihova imena.

Prije dvije godine iz tiska je izašao i treći dio knjige, koja je već postala klasik u biblijskoj literaturi, Johna P. Meiera, *A Marginal Jew: Rethinking the Historical Jesus: Volume III, Companions and Competitors*.¹ U ovoj knjizi ovaj vrsni američki bibličar bavi se problematikom Isusovih suvremenika. U prvom dijelu knjige govori o odnosu Isusa i židovskog naroda te odnosu Isusa i njegovih učenika, zatim o naravi i biti Dvanaestorice. U drugom dijelu knjige Meier se bavi problematikom Isusa i njegovih suparnika, u prvom redu farizeja, saduceja te esena, ali i ostalih grupa koje su postojale u Isusovo vrijeme.

Slijedeći povijesno-kritičku metodu u pristupu biblijskom tekstu i biblijskoj problematici ovaj bibličar tjera nas da se upitamo koliko su naši stavovi o pojedinoj problematici utemeljeni.

* Sažetke na hrvatskom i engleskom priredio dr. Mato Zovkić. - *Napomena urednika.*

¹ John Paul MEIER, *A Marginal Jew: Rethinking the Historical Jesus: Volume III, Companions and Competitors*, The Anchor Bible Reference Library, Doubleday, New York 2001.

Prvi, uvodni dio ovog članka je uglavnom slobodni prijevod Meierova teksta² u kojemu se on hvata u koštac s problematikom farizeja. U drugom dijelu članka, koji je osobni rad, pokušao sam produbiti pitanje o podrijetlu i samom imenu grupe ljudi koja je imala najveći utjecaj na kulturu, vjeru i svakodnevni život Židova 1. stoljeća.

I. Problematika farizeja

Isus je prošao Izraelom uzduž i poprijeko, pozivajući razne vrste Židova da ga slijede. Neke od njih je pozvao za apostole - dvanaesticu, koji simboliziraju 12 plemena Izraelovih. Isus je odlazio u Jeruzalem za vrijeme blagdana gdje se skupljalo mnoštvo Židova i bio je s njima, raspravljajući i poučavajući ih. Sve ovo ukazuje na zaključak da Isus nije imao namjeru formirati elitnu grupu ili tajnu sektu unutar ili izvan Izraela. On je imao namjeru obratiti, pozivati te ponovo okupiti cijeli izabrani narod u jedno, očekujući kraljevstvo Božje.

No, ako Isus u tome nije uspio, a nije, razloga za to ima mnogo. Jedan od razloga je što je u njegovu vrijeme bilo mnoštvo grupa i pojedinaца koji su se nadmetali u tome da zadobiju što više sljedbenika. Na primjer, kod Iv 3,22-30 vidimo čak da su se Isus i Ivan Krstitelj natjecali tko će imati više sljedbenika, služeći se sličnom metodom, tj. krštenjem.

Naravno, Isus i Ivan Krstitelj nisu bili jedini gurui, učitelji u 1. stoljeću, koji su bili atrakcija za tadanje Židove, posebno one, koji su nastojali savršene i na bolji način živjeti svoje židovstvo. U svojoj autobiografiji³ Josip Flavije (oko 37.-100.) spominje nekoga Bannusa, koji je živio u pustinji asketskim životom i s kojim je Josip proveo nekoliko godina (od svoje 16.-19. godine života), nakon što je iskušavao i ostale židovske grupe (farizeje, saduceje i esene). Ivan Krstitelj, Bannus i kumranski sljedbenici vjerojatno nisu bili jedini koji su propovijedali obraćenje i obredno čišćenje u Jordanu i okolici.⁴ Možemo samo zamisliti koliko je bilo asketa, proroka, vidioca, religijskih revnitelja za kojima su

² John Paul MEIER, *A Marginal Jew: Rethinking the Historical Jesus: Volume III, Companions and Competitors*, 3:289-292, 299-309.

³ JOSEPHUS, *Vita* 2 §11-12.

⁴ Opširnije o Ivanu Krstitelju te o cijelom pokretu oko krštavanja, vidi John Paul MEIER, *A Marginal Jew: Rethinking the Historical Jesus: Mentor, Message, and Miracles*, svez. 2, The Anchor Bible Reference Library, Doubleday, New York 1994., 2:19-233. Isto tako Robert L. WEBB, *John the Baptizer and the Prophet. A Socio-Historical Study*, JSNTSup 62, JSOT, Sheffield 1991., 95-216 gdje on donosi detaljni opis prakse oproštenja u Starom Zavjetu, kumranskoj literaturi te djelu Ivana Krstitelja.

se povodili mladi Židovi želeći utažiti duhovnu žed. Takozvana "intertamentarna literatura" ili "starozavjetni pseudoepigafi" samo su neki od izvora koji nas podsjećaju da je bilo vrlo mnogo religijskih vođa a koje mi malo poznajemo.

No, treba reći da ti pobožni ljudi nisu bili zapreka i velika konkurencija Isusu i njegovu nauku. Najveća prepreka bili su tradicionalisti. Kako onda tako i danas, mnogi radije ostaju uz tradiciju, i ne priklanjaju se inovacijama i novotarijama. Mnogi ljudi novotarijama pristupaju sa sumnjom. Isus je bio "novajlija" i najveća konkurencija bili su mu religijski i politički pokreti koji su već duže vremena postojali i koji su se temeljili na tradiciji dugoj skoro dva stoljeća, ako ne i više. Najpoznatiji pokreti toga vremena poznati su nam preko Josipa Flavija. On govori o trima "sektama" (*haireseis*): farizejima, saducejima i esenima.⁵

I.1. Kratka povijest onoga što je prethodilo, ali i o vremenu u kojem je nastao farizejizam

Kroz cijelu židovsku povijest bilo je grupa koje su se međusobno sukobljavale. Počevši od dvanaest Jakovljevih sinova, bilo je mnoštvo sukoba, kako civilnih ratova tako i onih vanjskih.⁶ Nacionalno jedinstvo koje je bilo za vrijeme kralja Davida (1000.-962.) i Salomona (961.-922.) bilo je kratkog vijeka. Kraljevstvo se podijelilo 922. god. na dva suprotstavljena kraljevstva, Izraelsko (na sjeveru) i Judejsko (na jugu). Mnoštvo čimbenika utjecalo je na to da je došlo do uništenja sjevernog kraljevstva od Asiraca 721. god. te južnog od Babilonaca 587. god.

Nakon povratka iz sužanjstva, i ponovne obnove hrama u Jeruzalemu, razne grupe su se borile tko će imati bolje pozicije u hramu te tko će imati utjecaj u izboru velikog svećenika.⁷ Nakon sužanjstva status

⁵ Treba reći da Josip Flavije ne donosi iscrpan i detaljan opis židovskih sljedbi niti u svojoj knjizi *Vita* niti u djelu *Contra Apionem*. Donekle, no samo donekle i to na jednom mjestu sustavno opisuje esene i to u djelu *De bello judaico* (2.8.1-14 §118-66), te na druga dva mjesta u *Antiquitates judaicae* (13.5.9 §171-73; 18.1.2-6 §11-25).

⁶ O sukobima unutar Izraela, u vremenu od Sudaca pa sve do Antioha Epifana, vrlo korisne informacije daje Morton SMITH u djelu *Palestinian Parties and Politics that Shaped the Old Testament*, Columbia University Press, New York - London 1971.

⁷ Usp. Joseph BLENKINSOPP, "Interpretation and the Tendency to Sectarianism: An Aspect of Second Temple History", u: *Jewish and Christian Self-Definition. Volume Two. Aspects of Judaism in the Graeco-Roman Period*, ur., Ed Parish SANDERS, Albert I. BAUMGARTEN, i Alan MENDELSON, SCM, London 1981., 1-26. Naime, on ističe da je sužanjstvo prouzročilo potpuno novu situaciju u Izraelu. Nakon povratka iz Babilonskog sužanjstva na površinu izbijaju grupe koje se natječu tko je zakonski nasljednik starog

svećenika se promijenio. Oni nisu bili više tako pobožni, a isto tako status hrama nije bio isti kao onda kad ga je Solomon napravio. Nesuglasje između socijalne stvarnosti i religijskog gledanja svećenika dovelo je do stvaranja grupa. Jedna takva grupa su Hasidejci. Neki tvrde da su oni prethodnica farizeja i esena, no nemamo definitivne potvrde toga.⁸ Ove unutarnje borbe skoro su kulminirale u 3. i 2. st., kada je helenistička kultura počela imati sve veći utjecaj. Neki Židovi su prihvaćali tu kulturu, dok su se drugi energično opirali.⁹ Kulminacija svega bila je kad su neki jeruzalemski svećenici sklopili savez sa sirijskim vladarom Antiohom IV. Epifanom koji je počeo provoditi potpunu helenizaciju Jeruzalema i židovstva. Kada je desakralizirao hram i tražio da se prekine sa židovskom praksom obrezanja, buknuo je neminovni ustanak kojeg je vodio svećenik Matatija a nastavio njegov sin Juda Makabejac, te je cijela hasmonejska obitelj nastavila s ustankom.¹⁰

Nakon Jude Makabejca na vlast u Izraelu dolazi hasmonejska dinastija: Jonatan (160.-143.), Šimun (143.-134.) i Ivan Hirkan (134.-104.). No, po načinu vladanja oni se nisu mnogo razlikovali od helenističkih vladara.¹¹ Ti su se vladari smatrali i velikim svećenicima (iako to legalno nisu bili) te su čak ujedinili vlast velikog svećenika i kralja u jednoj osobi

---

Izraela. Glavni problem je bio kako cijeniti i tumačiti tradicije koje su se razvile u vrijeme prije negoli je Izrael postao država i monarhija. Kriza se posebno pojavila za vladavine Antioha IV. kada na površinu izbijaju razne 'hasidejske grupe' koje su isticale striktno obdržavanje Zakona i apokaliptičko tumačenje proroštva.

⁸ Usp. Shaye J. D. COHEN, *From the Maccabees to the Mishnah*, Westminster Press, Philadelphia 1987., 160-162.

⁹ Vidi posebno Martin HENGEL, *Judaism and Hellenism*, 2 sveska, Fortress, Minneapolis 1974.

¹⁰ Prvi članovi hasmonejske dinastije često se smatraju kao makabejski vladari, premda ovakav naslov baš ne odgovara u potpunosti. Koliko je poznato, samo je Juda nosio naslov "Makabejac" (vidi *Ant.* 12.6.1 §266). Točno značenje ove riječi nije baš sigurno. Uobičajeno značenje koje se daje ovoj riječi jest "čekić". Vladari iz dinastije nakon Jude, nosili su ime Hasmonejci, po imenu, kako se pretpostavlja, njihova pradjeda Matatije, Judina oca. No, je li ovo pravo podrijetlo ovog imena, nije baš sigurno. Naziv Hasmonejci mogao bi potjecati od mjesta imenom Heshmon ili Hashmonah. Zanimljivo je da knjige Makabejske poznaju samo riječ "Makabejci", ali ne i "Hasmonejci". Josip Flavije poznaje obje riječi, dok rabinska literature upotrebljava riječ "Hasmonejci" u obliku *benê hašmôâ'i* ("sinovi Hasmonejski"; vidi, npr. *m. Mid.* 1:6).

¹¹ Ostaje otvoreno pitanje do koje mjere su Hasmonejci provodili helenizaciju, a do koje mjere su ostali vjerni židovstvu. Vrlo vjerojatno su oni spojili helenističku politiku sa vjernošću židovstvu. O ovom vidi članak Alberta I. BAUMGARTENA, "Invented Traditions of the Maccabean Era", u: *Geschichte - Tradition - Reflexion: Band I. Judentum*, Martin Hengel Festschrift, ur., Hubert CANKIK, Hermann LICHTENBERGER i Peter SCHÄFER, Mohr, Tübingen 1996., 197-210.

(barem u vrijeme Aristobula I., 104.-103.). Naime, u to vrijeme razlikovale su se tri vlasti: kraljevska, svećenička i proročka. Oni su sve tri objedinili. Vladali su grubo i samovoljno tako da su ih mnogi Židovi počeli smatrati većim neprijateljima od helenista.

Iz ovakvog vremena, i u ovakvom vremenu, djelovale su glavne židovske grupe koje poznajemo u vrijeme Novog Zavjeta.

1.2. Izvori o farizejima

Imamo samo tri izvora za poznavanje farizeja i saduceja. To su: Novi Zavjet (napisan od otprilike 70-ih do oko 100. god.), Josip Flavije (čija djela obuhvaćaju, manje više, vrijeme od 70. do 100. god.) i rabinska literatura (čije je prvo djelo, Mišna, nastalo oko 200.-220.). No, svaki od ovih izvora susreće se s ozbiljnim problemima.

Prvo, Novi Zavjet. Treba uočiti da prvi dokument u cijeloj svjetskoj literaturi koji upotrebljava riječ "farizeji" jest poslanica Filipljanima (oko 56.-58.).¹² Nakon poslanice Filipljanima, sljedeći dokument koji upotrebljava ovu riječ jest Markovo evanđelje (oko 70. godine) i to 12 puta.¹³ Znajući u kakvoj se situaciji nalazilo kršćanstvo u to vrijeme, a bilo je vrijeme kad se borilo za identitet, teško je očekivati da su Pavao i Marko bili neutralni, "objektivni" povijesni izvori glede opisivanja farizeja i saduceja. S druge strane, Pavao je ipak mogao biti vjerodostojni svjedok jer je, kako sam tvrdi (Fil 3,5), jedno vrijeme bio sljedbenik farizejske sekte.

Drugo, Josip Flavije. Sustavnu obradu farizeja, saduceja i esena ne nalazimo ni kod Flavija. Kako već rekoh, samo na tri mjesta spominju se ove židovske grupe. Čak i što se tiče farizeja, grupe koja je imala najveći utjecaj u daljnjoj židovskoj povijesti, Flavije ih spominje samo 14 puta, od kojih samo devet opširnije govore o njihovom vjerovanju ili djelovanju.¹⁴ Flavijevo predstavljanje uglavnom je antifarizejsko. On je ponekad i nekonzistentan. Naime, opisujući farizeje, on se koristi izvorima (npr. Niko-

¹² Pismo Filipljanima u 3,5 prvo upotrebljava riječ "farizej".

¹³ Riječ se nalazi kod Mk 2,16.18.24; 3,6; 7,1.3.5; 8,11.15; 10,2; 12,13. Zanimljivo je da je Markovo evanđelje prvi dokument u svjetskoj literaturi koji upotrebljava riječ "saduceji" (Mk 12,18).

¹⁴ Ovaj broj donosi Steve MASON u djelu *Flavius Josephus on the Pharisees*, Brill, Leiden 1991., 43, n. 8. On naime veliki dio knjige posvećuje upravo opširnijom raspravljanju o ovim mjestima (*De bello judaico* 1.5.1 - 1.7.2 §107-144; 1.29.2 §571; 2.8.14 §162-166; *Antiquitates judaicae* 13.5.9 §171-173; 13.10.5-6 §288-298; 13.15.5 - 13.16.6 §400-432; 17.2.4 §41-45; 18.1.3 §12-15; *Vita* 2 §10-12; te 38-39 §189-198). Sve u svemu, Flavije upotrebljava riječ "farizej(i)" 44 puta: 7 puta u *De bello judaico*, 31 puta u *Antiquitates judaicae* i 6 puta u *Vita*.

lom Damaščanskim, povjesničarom Heroda Velikog) te je spajanje različitih izvora s osobnim pogledima razlog nekonzistentnosti u njegovu vrednovanju farizeja. Kod Flavija isto tako nalazimo prijelaz od naglašenijeg antifarizejskog pogleda u njegovu djelu *Židovski ratovi*, do, u neku ruku, profarizejskog pogleda u njegovu djelu *Starine*. Flavijeva tvrdnja u djelu *Vita 2* §12 da je bio farizej od svoje mladosti vjerojatno nije točna i u sebi je kontradiktorna. On tvrdi da je sa 16 godina kušao tri glavne židovske sljedbe i da ih je detaljno upoznao. A sa 19 godina započinje javnu karijeru. I ovdje je problem. Flavije isto tako spominje da je pristupanje u esensku sljedbu zahtijevalo najmanje 3 godine kušnje. Vjerojatno je sličan slučaj bio i sa saducejima i s farizejima. I kako je on onda sve to mogao postići u samo tri godine? I još jedna stvar, on isto tvrdi da je bio tri godine kod Bannusa. Kako sve to smjestiti u vrijeme od 16. do 19. godine njegova života?¹⁵ Zbog toga i Flavijevim tvrdnjama o farizejima trebamo pristupiti s oprezom, kao što je slučaj i s Novim Zavjetom.

Treće, rabinska literatura. Opisujući povijest farizeja i saduceja, stariji židovski bibličari veoma su se oslanjali na Mišnu (200.-220.), Toseftu (3. st.), palestinski (jeruzalemski) Talmud (5. st.) i babilonski Talmud (6. st.). Ako smo oprezni u prihvaćanju nekih Markovih i Q izričaja kao povijesnih Isusovih riječi, još više trebamo biti oprezni što se tiče rabinske literature. Marko i Q su napisani samo nekoliko desetaka godine poslije Isusa, a rabinska literatura nekoliko stoljeća poslije. Problem je u tome što u rabinskoj literaturi nismo sigurni kada ona doista govori o farizejima. Rabinski spisi govore o perûšîm ili perûšîn, što je hebrejska riječ za farizeje (aramejski oblik ove riječi je perîšayyâ', no nije uvijek jasno i sigurno da ovu riječ treba prevesti kao farizej). Sama po sebi, riječ perûšîn može jednostavno značiti "odvojeni" ili "separatist". Dodatni problem jest da se u Mišni samo na jednom mjestu opširno govori o dvije suprotstavljene grupe, tj. farizejima i saducejima. Taj ulomak se nalazi u *m. Yad.* 4:6-8. Isti slučaj je i s Toseftom (*t. Hag* 3:35).

2. Kada su nastali farizeji?

Prvo pitanje na koje tražimo odgovor jest: Tko su ustvari farizeji? Kada i kako su nastali? Treba reći da se farizeji uopće ne spominju u Starom Zavjetu. Bibličari ističu da su to oni ljudi koji su slijedili dvostruki zakon (usmeni i pisani), te su vjerovali u uskrsnuće mrtvih. Farizeji su uglavnom bili laička skupina ljudi koja je kao normu prihvaćala ne samo

¹⁵ O ovim problemima kod Flavija govori John Paul MEIER, *A Marginal Jew*, 3:300-305.

pisani Zakon nego i usmeni.¹⁶ Specifičnost farizeja je što su nastojanje oko svetosti i privrženosti Jahvi nastojali postići uz pomoć izobrazbe, znanja i striktnog tumačenja Zakona.¹⁷ Ovakav stav, više negoli išta drugo, dijelio je farizeje od ostatka "Božjeg naroda". Kao što sam već rekao, zbog prihvaćanja usmene tradicije, gdje su imali prostora za fleksibilnost, ponekad su ih suvremenici smatrali i "liberalcima".

Postoje dva glavna razloga zašto je teško pisati o povijesti farizeja. Prvi je, da imamo vrlo malo njihovih izvora, a s druge strane, imamo i previše informacija. Naime, sačuvano je veoma malo direktnih, točnih informacija o farizejima. S druge strane, imamo bezbroj izvora koji neizravno govore o skupini ljudi koje mi prevodimo kao farizeje. Evo u čemu je problem. Grčki izvori (posebno Josip Flavije i Novi Zavjet) govore o grupi koja se zove *pharisaioi*, a semitski izvori (posebno rabinski) govore o grupi koju nazivaju *perûšîm*. Obje ove grupe se mogu prevesti riječju farizeji. No, izvještaji koje o *pharisaioi*-ma donosi Flavije te izvještaji koje o *perûšîm*-ima donose rabinski izvori poprilično se razlikuju tako da se postavlja pitanje radi li se o istoj grupi i da li se riječ *perûšîm* uopće odnosi na grupu ili stranku. O tome će biti riječi malo kasnije.

Pitanje je kada su farizeji stupili na povijesnu pozornicu?¹⁸ Iz koje vrste društva oni potječu? U posljednje vrijeme bibličari nastoje okarakterizirati farizeje kao sektu unutar židovstva, vodeću moćnu religijsku grupu, vodeću političku grupu, učenu grupu, laički pokret koji je bio u sukobu sa svećenstvom, grupu srednjeg sloja radništva ili spoj svega ovoga.¹⁹ Pogledajmo malo поближе ove prijedloge.

a) Jedni govore da farizeji imaju svoje korijene u prorocima.²⁰ Farizeji su prema Lauterbachu bili progresivna stranka koju su sačinjavali laici s demokratičnijim pogledima na vjeru. Za razliku od saduceja koji su bili više

¹⁶ Vidi Josip FLAVIJE, *Antiquitates judaicae* 13.10.6 §297; te Joseph A. FITZMYER, "A History of Israel", u: *The New Jerome Biblical Commentary*, ur. Raymond E. BROWN, Joseph A. FITZMYER i Roland E. MURPHY, Englewood Cliffs, NJ, Prentice Hall, 1990., 1243.

¹⁷ Vidi Josip FLAVIJE, *De bello judaico* 2.8.14 §162.

¹⁸ O ovom vidi Oskar HOLTZMANN, "Der Prophet Maleachi und der Ursprung des Pharisäerbundes", u: *Archiv für Religionswissenschaft* 29 (1931), 1-21; Solomon ZEITLIN, *The Rise and Fall of the Judean State*, svez. 1, Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1962-1978, 1, 176; Louis FINKELSTEIN, "The Origin of the Pharisees", u: *Conservative Judaism* 23 (1969), 25-36; Hans BURGMANN, "The Wicked Woman. Der Makkabäer Simon?", u: *RevQ* 8 (1972), 323-259.

¹⁹ Sažet opis ovih pogleda može se naći kod Anthony J. SALANDRINI, "Pharisees", u: *The Anchor Bible Dictionary*, 5, 289-292.

²⁰ Vidi Jacob Zallel LAUTERBACH, "The Pharisees and their Teachings", u: *HUCA* 6 (1929), 69-139, posebno 77-91.

konzervativni i imaju svoje korijene u svećenstvu, oni su se napajali na idejama iz proročkog vremena, pa čak i iz predužanjskog vremena. Svoje su temeljne principe crpili iz proročkih učenja. Tvrdili su da svećenici nemaju ekskluzivno pravo tumačiti Toru, nego da je Tora dana svem izraelskom narodu te da i oni koji su stekli dovoljno znanje o Zakonu imaju pravo tumačiti Zakon. Taj sukob sa svećeničkom grupom kulminirao je u vrijeme Ivana Hirkana kada su nesvećenički učitelji bili izbačeni iz Vijeća i svećenička stranka ih je nazvala pogrdnim imenom separatisti (פְּרוֹשִׁים).²¹ Oni su, prema Lauterbachu, prihvatili to pogrdno ime, međutim tumačili su ga kao časno ime, tj. kao oni koji su se odvojili od onih koji ne slijede pravi put, koji ne tumače Zakon ispravno i koji imaju krivo poimanje Izraelova Boga. Na taj način je stvorena farizejska sljedba koja je bila svjesna svoje odvojenosti i različitosti od svećeničke sljedbe koja se počinje nazivati saducejima.

b) Finkelstein ukazuje na ulomak u *Tosefti Yadim*,²² pri kraju drugog poglavlja (ed. Zuckerman, str. 684), gdje se tvrdi da su farizeji postojali kao zasebna grupa već početkom 4. st. pr. Kr.²³ Drugi razlog da se tvrdi predmakabejsko podrijetlo farizeja jest uporaba imena "saduceja".²⁴ Da su farizeji nastali u makabejsko vrijeme, čudno bi bilo njihove najveće protivnike, koji su zastupali i slijedili ideju velikosvećeništva, nazivati saducejima; naime saduceji nisu mogli tvrditi da potječu od Zadoka, velikog svećenika, jer su to svi znali. Kako onda farizejske protivnike nazvati po Zadokovu imenu, kad oni to nisu? Neki govore da su Makabejci prihvatili i slijedili ponašanje zadokista, i da su stoga njihove sljedbenike nazvali saducejima. Sve to navodi na zaključak da su farizeji (a time i saduceji) nastali u 4. st. pr. Kr. Tada bi bilo prirodno da svoje protivnike, koji su slijedili učenje velikih svećenika, zovu saducejima, po Zadokovoj kući, čije su stavove oni slijedili i branili. Slično tvrdi i Ralph Marcus ističući da bi podrijetlo farizeja moglo sezati u vrijeme velikog svećenika Zadoka ili nešto nakon njega.²⁵ Razlike

²¹ Vidi J. Z. LAUTERBACH, "The Pharisees", 91.

²² Ulomak u engleskom prijevodu glasi ovako: "The Morning-Bathers say to the Pharisees, 'We complain of you, O Pharisees, because you speak the Name in the morning, before bathing'. The Pharisees reply, 'We complain of you, O Morning-Bathers, because you speak the Name, with a body containing defilement'." Riječi koje su u kurzivu ne nalaze se ni u jednom izdanju *Tosefte*, pa tako ni kod Zuckermana. Razlog je možda što se ovim ulomkom dobiva jasnija slika o farizejima, a prepisivačima (piscima) *Tosefte* to nije išlo u prilog. U svakom slučaju, cjelovit tekst je sačuvan u bečkom manuskriptu *Tosefte*. Ovaj bečki tekst je citirao i o njemu raspravljao Saul LIEBERMAN u svojem djelu *Tosefta Ki-Fshutam*, svez. 4, Jewish Theological Seminary of America, New York 1962., 4, 610.

²³ FINKELSTEIN, "The Origin", 25.

²⁴ FINKELSTEIN, "The Origin", 32.

²⁵ Usp. Ralph MARCUS, "The Pharisees in the Light of Modern Scholarship", u: *JR* 32 (1952), 155.

glede socijalnih i religijskih pitanja između konzervativnih Zadokovih svećenika te brojnih revnih Židova bile su tako očite. Ovi revni Židovi imali su potporu laičkih poznavatelja Zakona te pravnika koje su rabini kasnije nazivali pismoznancima (*sopherim*). Treba uočiti da se ime "pismoznanci" upotrebljavalo i za farizeje, i to posebno u evanđeljima. Ovakva je uporaba ponešto anakronistička.

c) Jedni tvrde da su predšasnici farizeja bili svećenici, tj. sljedbenici ideje o odvojenosti.²⁶ Ova ideja prvenstveno se mogla povezati sa svećenstvom koji su morali biti odvojeni od drugih, biti čisti (sedam dana) da bi mogli služiti u hramu. Svećenički koncept odvojenosti, čistoće i svetosti mogao je prerasti u pokret da se takav način života prakticira cijelo vrijeme a ne samo sedam dana. Ta ideja svakodnevne posvećenosti Zakonu pala je na dobro tlo među laičkim krugovima, recimo među Hasidejcima. Po ovoj teoriji njihovo podrijetlo bi sezalo do u 2. st. pr. Kr. Naime, E. Schürer²⁷ tvrdi da su farizeji kao organizacija nastali u vrijeme Jonatana Makabejca, velikog svećenika, jer u tom kontekstu Josip Flavije prvi put spominje farizeje.²⁸

d) Postoji i druga ideja o odvojenosti, a ta je da su farizeji nastali iz sukoba svećenstva i pobožnih laika. Smith smatra da se počeci farizeja mogu nazrijeti u sukobu Nehemije i velikog svećenika i svećenstva uopće (oko 450. pr. Kr.) glede zakona o čistoći. On je bio taj koji je očistio hram (vidi Neh 13) a nije bio svećenik, a samo su svećenici mogli ući u svetište. Znači sukob svećeničke vlasti i pobožnih laika nazire se već u ovo doba i to je prema Smithu početak farizejskog gibanja.²⁹

e) Postoji ideja da farizeji potječu od laičkih pismoznana, ³⁰ tj. onih koji su bili itekako upoznati sa Zakonom te ga ujedno i prakticirali, a bili su i učitelji Zakona. Fitzmyer³¹ smatra da farizeji potječu od laika "pismoznana" (zakonoznana) koji su se kao organizirani pokret javili za vrijeme Jonatana oko 150. pr. Kr., nešto prije vremena Ivana Hiršana I. Čini se da su bili povezani s Hasidejcima koji su podupirali makabejski ustanak sve dok ovaj nije postao prepolitičan i sekularan (1 Mak 7,12-25).

²⁶ Usp. Rudolf MEYER, "Farisai/oj", u: *TDNT*, 9, 15-16 a u neku ruku i Wolfgang BEILNER, "Der Ursprung des Pharisäismus", u: *BZ* 3 (1959), 235-251.

²⁷ Vidi Emil SCHÜRER, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C. - A.D. 135)*, rev. i ur. Geza VERMES, Fergus MILLAR, Matthew BLACK, svez. 2, T&T Clark, Edinburgh ²1979., 2, 388-403, posebno str. 400.

²⁸ Flavije izričito tvrdi da "U to vrijeme (tj. u vrijeme Jonatana) u židovstvu su postojale tri sekte" (*Ant.* 13.5.9). On ne govori da su one nastale u to vrijeme.

²⁹ Vidi SMITH, *Palestinian Parties and Politics*, 134.

³⁰ Ellis RIVKIN, "Pharisees", u: *The Interpreter's Dictionary of the Bible*, Sup. volume, Abingdon, Nashville 1976., 657-663.

³¹ FITZMYER, "A History of Israel", 1243.

f) Zastupa se i ideja da farizeji vuku svoje korijene od "jeruzalemskih plebejaca - pučana, običnog svijeta".³² Nakon što su malobrojni Izraelci, na čelu s Makabejcima, pobijedili mnogo brojnije Sirijce, počelo se vjerovati u starodrevni san o stvarnoj mogućnosti mesijanskog vremena. Taj san je sada bio stvarna mogućnost. Ako bi se stvorila nova država, njezini bi temelji morali biti na narodnom tumačenju Zakona.

g) Neki povjesničari smatraju da i eseni i farizeji potječu od takozvane grupe "vjernih" ili "lojalnih" ("Hasidejaca", *Hāsīdīm*, na hebrejskom, *Asidaitoi* na grčkom, koja je ispočetka podržavala makabejski ustanak).³³ Ovi povjesničari drže da su neki Hasidejci bili zainteresirani samo za striktno obdržavanje Zakona i da ih nije zanimala politika, posebno kraljevske i velikosvećeničke ambicije nekih Hasmonejaca. I upravo zbog toga došlo je do razmimoilaženja. Jedna grupa tih Hasidejaca postaju eseni, čije desno krilo odlazi u pustinju i stvara kumransku zajednicu, a druga grupa tih Hasidejaca, nastavila je surađivati s Hasmonejcima, trudeći se stvoriti religijsko-politički program koji bi se ozakonilo. Ovi politički aktivni Hasidejci, čini se da su postali farizeji.³⁴

h) Neki pak znanstvenici sumnjaju da eseni i farizeji potječu od ove nejasne grupe Hasidejaca, koji su tako brzo nestali s pozornice.³⁵ Drugi pak tvrde da farizeji potječu od ove grupe, ali ne i eseni.³⁶

³² Vidi Louis FINKELSTEIN, *The Pharisees: The Sociological Background of their Faith*, svez. 1, Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1938., 1, 73-81.

³³ Vidi npr. FINKELSTEIN, *The Pharisees*, 2, 573; MARCUS, "The Pharisees in the Light of Modern Scholarship", 156; MEYER, "Farisai/oj", 9, 14; Jonathan A. GOLDSTEIN, *I Maccabees*, AB 41, Garden City, NY, Doubleday 1976., 5-6; usp. i revidirano izdanje SCHÜRERA, *The History of the Jewish People*, 2, 401 te Werner FOERSTER, "Der Ursprung des Pharisäismus", u: *ZNW* 34 (1935), 35-51.

³⁴ Usp. Martin HENGEL, "Der vorchristliche Paulus", u: *Paulus und das antike Judentum*, ur. Martin HENGEL i Ulrich HECKEL, WUNT 58, Mohr, Tübingen 1991., 226.

³⁵ Vidi COHEN, *From the Maccabees to the Mishnah*, 161. Schiffman smatra da farizeji nisu bili nikakva stranka niti sekta nego slobodno udruženje pobožnih Židova. Vidi Lawrence H. SCHIFFMAN, *From Text to Tradition: A History of Second Temple & Rabbinic Judaism*, Ktav Publishing House, Hoboken NJ 1991., 104. Vidi također i Gary G. PORTON, "Diversity in Postbiblical Judaism", u: *Early Judaism and Its Modern Interpreters*, ur. Robert A. KRAFT i George W. E. NICKELSBURG, Fortress Press, Philadelphia 1986., 61. On donosi razlike što se tiče Hasidejaca. Neki bibličari ističu da su Hasidejci striktno obdržavali Zakon. Jedni ističu da su oni bili pacifistička sekta, dok drugi to niječu. Postoji i rasprava o tome da i ova grupa ima podrijetlo u laičkim ili svećeničkim krugovima. Sve ove razlike, prema Portonu, ukazuju da su Hasidejci bili zasebna grupa, koja se razlikovala od farizeja ili bilo koje druge židovske grupe u vrijeme Makabejskog ustanka.

³⁶ Mnogo opširnije o Hasidejcima imamo u knjizi John Irwin KAMPEN, *The Hasideans and the Origin of Pharisaism: A Study in 1 and 2 Maccabees*, Hebrew Union College - Jewish Institute of Religion, Ohio 1985. Ovo je njegova doktorska radnja. Kampen govori

Kad se pogledaju sve pozicije za i protiv, čini se razumnim smatrati da točno podrijetlo farizeja nije sigurno i da ostaje tajna. Glavni razlog za takav zaključak jest taj što nam Josip Flavije (*Ant.* 13.5.9 §171-72) jednostavno govori o njima a ne dajući nikakvih naznaka o njihovom podrijetlu.³⁷

3. Problem imena farizeji

Drugi problem jest pitanje samog imena farizeji. Grčki oblik *φαρισαῖος* dolazi od aramejskog oblika riječi a ne od hebrejskog. Naime, riječ farizeji dolazi nam indirektno od novozavjetne grčke riječi *pharisaioi*, a ima svoje korijenje u aramejskoj riječi *perišayyâ*, a ova pak riječ odgovara hebrejskoj riječi *perûšîm*. Ustvari, riječ *φαρισαῖος* jest transkripcija qatûla aramejske riječi פְּרִישִׁי a u pluralu je to פְּרִישִׁיָא. Ovaj oblik riječi nalazi se u targumskoj i rabinskoj literaturi kao pridjev u značenju “odvojen, razlučan”, no nije sigurno da je to značenje i grčke riječi *φαρισαῖος*. Hebrejska riječ koja je ekvivalent grčkoj riječi jest hebrejski oblik qatûla פְּרִישׁ a plural je פְּרוּשִׁים i פְּרוּשִׁין.³⁸

Postavlja se pitanje koje je značenje riječi *φαρισαῖος*?

Mnogi smatraju da riječ *perûšîm* znači “odvojeni” i dolazi od glagola *prš* (“odvojiti”)³⁹ i da su ih tako nazvali neistomišljenici, jer su farizeji strogo izbjegavali pogane ili osobe koje nisu obredno čiste, grešnike, te Židove koji nisu striktno obdržavali Zakon, dok drugi preferiraju drugo značenje glagola *prš*, “objasniti”, “tumačiti” (odatle to da su oni pismoznanci).⁴⁰

---

da vrlo malo znamo o takozvanoj grupi Hasidejaca, koji su očito bili grupa vodećih pismoznana u Jeruzalemu koja se uključila u ustanak ne zbog opće helenističke krize nego zbog postupaka Antioha IV. koji su se ticali obrezanja, subote i hrama. Kampen odbacuje svaku povezanost Hasidejaca i esena, no smatra da u pismoznanskom krugu Hasidejaca leži podrijetlo kasnijeg pokreta koji je poznat kao farizejstvo. Ovo bi moglo biti i točno, no postoje i sumnje. Jedino svjedočanstvo koje imamo o *hoi Asidaioi-ima* jest kratki podatak u 1 Mak 2,42; 7,12-17; i 2 Mak 14,6. Teško je stoga povezati ovu grupu koja se pojavljuje za vrijeme ustanka Jude Makabejca s političko-religijskom strankom koju susrećemo kasnije u vrijeme hasmonejskih vladara. Kampen govori o “ranim Hasidejcima” (*hāsîdîm hâri’sônîm*) koji se spominju u rabinskoj literaturi (npr. u *m. Ber.* 5:1) da bi nadopunio sliku o Hasidejcima i na taj način imao argument kojim povezuje makabejske Hasidejce s kasnijim farizejima. Mnogi ove tvrdnje ne smatraju dostatno uvjerljivima.

³⁷ Vidi Ellis RIVKIN, “Pharisaism and the Crisis of the Individuals in the Greco-Roman World”, u: *JQR* n. s. 61 (1970-71), 31-34.

³⁸ Vidi MEYER, “Farisai/oj”, 9, 12.

³⁹ Usp. Samuel S. COHON, “Pharisaism: A Definition”, u: *Joshua Bloch Memorial Volume: Studies in Booklore and History*, ur. Abraham BERGER, Lawrence MARWICK i Isidore S. MEYER, The New York Public Library, New York 1960., 69.

⁴⁰ Usp. Rudolf LESZYNSKY, *Die Sadduzäer*, Mayer & Müller, Berlin 1912., 27ss, 105ss.

Manson smatra da je riječ φαρισαῖος helenizirani oblik aramejske riječi פִּרְסָאִי שְׂרָפִי što znači perzijski. Saduceji su to ime dali farizejima jer su smatrali da oni ne slijede vjeru Pisma nego perzijsku vjeru; tj. oni koji su uvodili inovacije u staru vjeru. Kasnije je to ime dobilo dodatnu etimologiju, a to je פִּרְשָׁיִם što znači odvojen.⁴¹

John Bowker smatra da riječi *pharisaioi* i *perûšîm* nemaju neke velike veze i ustvari da riječ *perûšîm* ne označava farizeje.⁴²

Baumgarten donosi zanimljiv prijedlog, a taj je da riječ farizej potječe od riječi *pârôšîm* - specifisti (oni koji pobliže označuju) ili revni opslužitelji (*akribeia* ili grčki ἀκριβείας). Flavije vrlo često upotrebljava riječ *akribeia* da opiše farizeje. Naime, *akribeia* ima veoma blisko značenje s korijenom riječi *prš*. A korijen riječi *prš* može značiti i specifisti i tako se prema Baumgartenu dolazi do originalnog značenja riječi farizeji.⁴³

Sve u svemu, može se reći da je najprihvaćenije značenje ove riječi “odvojeni”. Čak i ako prihvatimo ovo najprihvaćenije značenje kao originalno, i dalje ostaje pitanje: odvojeni od čega i zašto? Da li riječ farizeji, “odvojeni” ima pogrdni smisao⁴⁴ ili ne,⁴⁵ tj. da li “odvojen” znači odvojen od profanog?

Neki bibličari smatraju da su farizeji prihvatili to ime kao oznaku da su se odvojili od manje pobožnih Židova.⁴⁶ Ovo tumačenje se temelji na rabinskoj literaturi, prije svega na tekstu u M. Hag 2,7, gdje se riječ *perûšîm* stavlja nasuprot *`am ha-`arec* tj. običnog puka, narodnih masa. Na temelju toga mnogi su bibličari zaključili da *perûšîm* znači farizej, tj. onaj koji je odvojen od narodnih masa.

Sličan stav imaju bibličari koji pak smatraju da se ime “separatisti” odnosi prvenstveno na razliku između pobožnih Židova s jedne strane, te pogana ili heleniziranih Židova s druge strane. Oni koji zastupaju ovakav stav citiraju Ezru 6,21, gdje su svećenici i povratnici iz progonstva nazvani “odvojenima” od nečistih “naroda na zemlji”, od nečistih pogana (u smislu da su oni Božji “izabranici, odvojeni”, tj. “sveti” narod).⁴⁷

⁴¹ Usp. Thomas Walter MANSON, “Sadducee and Pharisee - the Origin and Significance of the Names”, u: *BJRL* 22 (1938), 156-157.

⁴² Usp. John BOWKER, *Jesus and the Pharisees*, University Press, Cambridge 1973., 4-5.

⁴³ Vidi Albert I. BAUMGARTEN, “The Name of the Pharisees”, u: *JBL* 102 (1983), 411-428.

⁴⁴ Npr. SCHÜRER, *The History of the Jewish People*, 2, 397 smatra da riječ uključuje pogrdno značenje.

⁴⁵ Npr. Joachim JEREMIAS, *Jerusalem in the Time of Jesus*, prev. F. H. Cave i C. H. Cave s trećeg njemačkog izdanja, izdanog 1962., SCM, London 1969., 246; COHON, “Pharisaism: A Definition”, 68.

⁴⁶ COHON, “Pharisaism: A Definition”, 69.

⁴⁷ Vidi Georg Foot MOORE, *Judaism in the First Centuries of the Christian Era the Age of the Tannaim*, svez. 1, Harvard University Press, Cambridge 1927., 1, 61; te COHON, “Pharisaism: A Definition”, 69.

Treći smatraju da su farizeji naglašavali svoju odvojenost od saduceja (posebno za vrijeme vladanja Ivana Hiršana). Zeitlin ističe da su originalni farizeji podupirali Zerubabela, potomka kraljevske davidovske obitelji i vjerovali su da zajednicom trebaju upravljati sekularni vladari a ne svećenici. Smatrali su da je i pisani i usmeni Zakon božanskog podrijetla i da se zakoni dani u Pentateuhu trebaju tumačiti u skladu s potrebama ljudi i zahtjevima vremena. Ovakav stav su smatrali heretičnim posebno oni koji su vjerovali u teokraciju (saduceji). I zbog toga su ih nazivali *perušim*, farizejima, tj. separatistima, onima koji su se odvojili od Boga i Zakona.⁴⁸

Četvrti smatraju da su farizeji nazvani tim imenom onda kad su se odvojili od Ivana Hiršana i njegova kraljevskog dvora, ne želeći slijediti njegovu politiku. Premda su, prema Fitzmyeru, početno bili religijski pokret,⁴⁹ s vremenom su se farizeji uključili i u politiku. Suprotstavili su se Ivanu Hiršanu I. želeći da on odstupi od velikosvećeničke vlasti, koju je sebi nelegalno pribavio. Znači, *φαρισαῖος* bi označavao političku odvojenost, a ne vjersku.

Teško je dakle odrediti koju vrstu "odvojenosti" označava farizejsko ime. Stoga ne pokušavam donijeti zaključak o podrijetlu farizeja na osnovu etimologije njihova imena, jer se o izvornom značenju hebrejske ili aramejske riječi još raspravlja.

Dodatni problem je i to što se smatralo da je ime "farizeji" smatrano kao pogrdno u odnosu na saduceje i druge protivnike. Ovakvo mišljenje nije povijesno točno.⁵⁰ Na primjer, Pavao i Josip Flavije, jedina dvojica koji tvrde da su bili ili da jesu farizeji, ne upotrebljavaju ovaj naziv nimalo pogrdno ili sramotno. Naprotiv, čak suprotno. Druga stvar koju treba naglasiti jest da su grupe iz davnine, uglavnom, skoro u pravilu, same sebi davale ime i nisu prihvaćale pogrdna imena koja su im drugi davali (izuzetak je ime za cinike). Fenomen da grupe dobivaju imena od protivnika pojavljuje se mnogo češće u moderno vrijeme, manje više od reformacije (tako da imamo grupe koje se zovu kvekeri, shakeri, protestanti).

Zbog svega ovoga, tj. svih ovih nesigurnosti, mislim da nije razumno temeljiti povijesno podrijetlo farizeja na nesigurnim etimološkim tumačenjima ove riječi.

Ostaje dakle i dalje otvoreno pitanje o podrijetlu i imenu riječi farizeji. Sigurnih i točnih informacija nemamo i čini se da danas manje

⁴⁸ Usp. ZEITLIN, *The Rise and Fall*, 1, 176.

⁴⁹ Vidi FITZMYER, "A History of Israel", 1243.

⁵⁰ Usp. Joseph SIEVERS, "Who were the Pharisees?", u: *Hillel and Jesus: Comparative Studies of Two Major Religious Leaders*, ur. James Hamilton CHARLESWORTH i Loren L. JOHNS, Fortress Press, Minneapolis 1997., 137-155.

znamo negoli smo prije znali, ili bolje rečeno, negoli smo mislili da znamo. Prihvatajući povijesno-kritičku metodu u pristupanju problemima, uvidamo da informacije, koje smo donedavno smatrali točnima, nisu dostatno vjerodostojne, ali isto tako dolazimo bliže istini, bilo da nam ona ide u prilog ili ne.

Bibliografija

- BAUMGARTEN, Albert I., "Invented Traditions of the Maccabean Era", u: *Geschichte - Tradition - Reflexion: Band I. Judentum*, Martin HENGEL Festschrift, ur. Hubert CANCIK, Hermann LICHTENBERGER i Peter SCHÄFER, Mohr, Tübingen 1996.
- BAUMGARTEN, Albert I., "The Name of the Pharisees", u: *Journal of Biblical Literature* 102 (1983), 411-428.
- BEILNER, Wolfgang, "Der Ursprung des Pharisäismus", u: *Biblische Zeitschrift* 3 (1959), 235-251.
- BLENKINSOPP, Joseph, "Interpretation and the Tendency to Sectarianism: An Aspect of Second Temple History", u: *Jewish and Christian Self-Definition*, Vol. Two: *Aspects of Judaism in the Graeco-Roman Period*, ur. ed. Parish SANDERS, Albert I. BAUMGARTEN i Alan MENDELSON, SCM, London 1981.
- BOWKER, John, *Jesus and the Pharisees*, University Press, Cambridge 1973.
- BURGMANN, Hans, "‘The Wicked Woman.’ Der Makkabäer Simon?", u: *Revue de Qumran* 8 (1972), 323-259.
- COHEN, Shaye J. D., *From the Maccabees to the Mishnah*, Westminster Press, Philadelphia 1987.
- COHON, Samuel S., "Pharisaism. A Definition", u: *Joshua Bloch Memorial Volume: Studies in Booklore and History*, ur. Abraham BERGER, Lawrence MARWICK i Isidor S. MEYER, The New York Public Library, New York 1960.
- FINKELSTEIN, Louis, "The Origin of the Pharisees", u: *Conservative Judaism* 23 (1969), 25-36.
- FINKELSTEIN, Louis, *The Pharisees: The Sociological Background of their Faith*. 2 sveska, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1938.
- FITZMYER, Joseph A., "A History of Israel", u: *The New Jerome Biblical Commentary*, ur. Raymond E. BROWN, Joseph A. FITZMYER, i Roland E. MURPHY Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1990.
- FOERSTER, Werner, "Der Ursprung des Pharisäismus", u: *Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft* 34 (1935), 35-51.
- GOLDSTEIN, Jonathan A., *I Maccabees*, Anchor Bible 41, Garden City, Doubleday, New York 1976.

- HENGEL, Martin, "Der vorchristliche Paulus", u: *Paulus und das antike Judentum*, ur. Martin HENGEL i Ulrich HECKEL, WUNT 58, Mohr, Tübingen 1991.
- HENGEL, Martin, *Judaism and Hellenism*, 2 sv., Fortress, Minneapolis 1974.
- HOLTZMANN, Oskar, "Der Prophet Maleachi und der Ursprung des Pharisäerbundes", u: *Archiv für Religionswissenschaft* 29 (1931), 1-21.
- JEREMIAS, Joachim, *Jerusalem in the Time of Jesus*, prev. F. H. CAVE i C. H. CAVE s trećeg njem. izdanja iz 1962., SCM, London 1969.
- Josephus I. The Life and Against Apion*, Trans. Henry Saint John Thackeray, The Loeb Classical Library, William Heinemann, London 1926.
- Josephus II. The Jewish War: Books I-III*, Trans. Henry Saint John Thackeray, The Loeb Classical Library, William Heinemann, London 1927.
- Josephus III. The Jewish War: Books IV-VII*, Trans. Henry Saint John Thackeray, The Loeb Classical Library, William Heinemann, London 1928.
- Josephus VII. Jewish Antiquities: Books XII-XIV*, Trans. Ralf Marcus, The Loeb Classical Library, William Heinemann, London 1957.
- Josephus VIII. Jewish Antiquities: Books XV-XVII*, Trans. Ralf Marcus, The Loeb Classical Library, William Heinemann, London 1963.
- Josephus IX. Jewish Antiquities: Books XVIII-XX*, Trans. Louis H. Feldman, The Loeb Classical Library, William Heinemann, London 1965.
- KAMPEN, John Irwin, *The Hasideans and the Origin of Pharisaism: A Study in 1 and 2 Maccabees*, Hebrew Union College - Jewish Institute of Religion, Ohio 1985.
- LAUTERBACH, Jacob Zallel, "The Pharisees and their Teachings", u: *Hebrew Union College Annual* 6 (1929), 69-139.
- LESZYNSKY, Rudolf, *Die Sadduzäer*, Mayer & Müller, Berlin 1912.
- LIEBERMAN, Saul, *Tosefta Ki-Fshutam*, svez. 4., Jewish Theological Seminary of America, New York 1962.
- MANSON, Thomas Walter, "Sadducee and Pharisee - The Origin and Significance of the Names", u: *Bulletin of John Rylands Library* 22 (1938), 144-159.
- MARCUS, Ralf, "The Pharisees in the Light of Modern Scholarship", u: *The Journal of Religion* 32 (1952), 153-164.
- MASON, Steve, *Flavius Josephus on the Pharisees*, Brill, Leiden 1991.
- MEIER, John Paul, *A Marginal Jew: Rethinking the Historical Jesus: Companions and Competitors*, svez. 3., The Anchor Bible Reference Library, New York: Doubleday, 2001.
- MEIER, John Paul, *A Marginal Jew: Rethinking the Historical Jesus: Mentor, Message, and Miracles*, svez. 2. The Anchor Bible Reference Library, Doubleday, New York 1994.
- MEYER, Rudolf, "Farisai'o~", u: *Theological Dictionary of the New Testament*, Grand Rapids, Eerdmans 1974.
- MOORE, Georg Foot, *Judaism in the First Centuries of the Christian Era the Age of the Tannaim*, 2 sveska, Harvard University Press, Cambridge 1927.

- PORTON, Gary G., "Diversity in Postbiblical Judaism", u: *Early Judaism and Its Modern Interpreters*, ur. Robert A. KRAFT i George W. E. NICKELSBURG, Fortress Press, Philadelphia 1986.
- RIVKIN, Ellis, "Pharisaism and the Crisis of the Individuals in the Greco-Roman World", u: *The Jewish Quarterly Review* n. s. 61 (1970-71), 27-53.
- RIVKIN, Ellis, "Pharisees", u: *The Interpreter's Dictionary of the Bible*, Supplementary volume, Abingdon, Nashville 1976.
- SALDARINI, Anthony J., "Pharisees", u: *The Anchor Bible Dictionary*, Doubleday, New York 1992.
- SCHIFFMAN, Lawrence H., *From Text to Tradition: A History of Second Temple & Rabbinic Judaism*, Hoboken, Ktav Publishing House, New Jersey 1991.
- SCHÜRER, Emil, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C. - A.D. 135)*, svez. 2., rev. i ur. Geza VERMES, Fergus MILLAR, Matthew BLACK, T&T Clark, Edinburgh 21979.
- SIEVERS, Joseph, "Who were the Pharisees?", u: *Hillel and Jesus: Comparative Studies of Two Major Religious Leaders*, ur. James Hamilton CHARLESWORTH i Loren L. JOHNS, Fortress Press, Minneapolis 1997.
- SMITH, Morton, *Palestinian Parties and Politics that Shaped the Old Testament*, Columbia University Press, New York - London 1971.
- WEBB, Robert L., *John the Baptizer and Prophet: A Socio-Historical Study*, JSNTSup 62, JSOT Press, Sheffield 1991.
- ZEITLIN, Solomon, *The Rise and Fall of the Judean State*, 2 sveska, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1962-1978.

PHARISEES - PROBLEM OF ORIGIN AND NAME

Summary

Relying on the work *A Marginal Jew: Rethinking the Historical Jesus: Volume III, Companions and Competitors* (2001) by John P. Meier and other recent monographs which deal with the phenomenon of the Pharisees within Judaism of New Testament time, the author questions traditional view on origin of this movement within Judaism in the time of Hasmonean dynasty and usual explanation of their name as "separated ones".

After describing brief data about Pharisees from New Testament, Josephus and Judaistic sources he brings out eight theories of scholars on the time of their origin and four theories on meaning of their name. He concludes: we do not have exact data about their origin and name and it seems that we know about them less than we imagined we knew, but in any case it would not be scientifically correct to deduce their time of origin from uncertain etymology of their name.